

Проблема етноцентризму у сучасній етнічній психології

*У інших нас дратує не відсутність
досконалості, а відсутність
схожості з нами.*

Джордж Сантаяна

Розглянуто і проаналізовано таке соціально-психологічне явище, як етноцентризм. Відзначено, що суть етноцентризму зводиться до сукупності масових ірраціональних уявлень про власну етнічну спільноту як про центр, навколо якого групуються всі інші спільноти.

Ключові слова: етноцентризм, гнучкий та негнучкий етноцентризм, антиетноцентризм.

Рассмотрено и проанализировано такому социально-психологическое явление, как этноцентризм. Отмечено, что суть этноцентризма сводится к совокупности массовых иррациональных представлений о собственной этнической общности как о центре, вокруг которого группируются все иные общности.

Ключевые слова: этноцентризм, гибкий и негибкий этноцентризм, антиэтноцентризм.

Постановка проблеми

Багато десятиліть імпліцитно визнавалося, що етноцентризм, етнічна упередженість, расові забобони, прагнення до національної та регіональної автономії та ін. – все це існує тільки за кордоном, зумовлене іманентними вадами буржуазного суспільства і нас зовсім не стосується. Події останнього часу, як стверджує В. С. Агеєв [1], переконують, що це далеко не так. Етноцентризм існував упродовж всієї історії людства.

Сам факт усвідомлення ставлення до культури свого народу, до своєї етнічної групи не вміщує якогось упередження проти інших груп. Можливість спотвореного уявлення про свою та інші етнічні спільноти виникає при їх оцінці. Монтень з приводу розповідених у його часи поглядів на “варварські” народи писав: “Я вважаю, що в цих людей, судячи з розповідей про них, немає нічого ані варварського, ані дикого, хіба що кожен захоче називати варварським просто незвичне. Адже, сказати по щирості, ми не

маємо іншого мірила для всього правдивого і розумного, крім прикладів та взірців вірувань і звичаїв нашої рідної землі: тут завше найліпша релігія, найліпші закони, найліпші й найдосконаліші звичаї в кожній галузі” [12, с. 225].

Тоді і може проявитися *етноцентризм* – схильність сприймати всі життєві явища через призму своєї культури та інтерпретувати з позиції своєї етнічної групи, яка розглядається як еталон, тобто при деяких перевагах. Для етноцентризму характерна співчутлива фіксація рис своєї групи, хоча вона не обов’язково припускає формування ворожого ставлення до інших груп. Негативний відтінок в етнічних стереотипах під впливом етноцентризму особливо часто з’являється за несприятливих соціальних і культурних обставин.

Саме етноцентризм спонукав китайського імператора Цяньлуна, навіть у період економічного занепаду Китаю наприкінці XVIII століття, відправити англійському королеві Георгу III таке послання у відповідь на пропозицію останнього встановити між обома націями торгіві зв’язки: “Наша Небесна імперія володіє всім удосталь і не має недостатку в продукції в рамках своїх меж. Тому немає необхідності ввозити вироби варварів з-за кордону в обмін на нашу власну продукцію. Проте, оскільки без чаю, шовку і фарфору, які виробляються у Небесній імперії, європейські нації і Ваша країна обійтися не можуть, ми дозволили на знак прихильності забезпечувати іноземні торгові дома [у Кантоні] і, отже, дати Вашій країні можливість скористатися нашою добротою” [5, с. 34].

На цьому прикладі можна переконатися, що Китай – Небесна імперія – розглядався як центр Всесвіту, за межами якого жили тільки варвари. Бути китайцем означало бути культурним, і з цієї причини решта світу повинна була ставитися до Китаю з належною пошаною.

Отже, етноцентризм впливає двояким чином: він укріплює відчуття єдності, долаючи суперечності усередині групи і об’єднуючи людей, навіть якщо вони розділені економічними конфліктами і соціальною нерівністю, й одночасно віддаляє людей один від одного, підсилюючи їх неприязнь до інших груп і спільнот.

Метою статті є аналіз форм прояву етноцентризму, виділення основних його типів.

Виклад основного матеріалу

На сьогоднішній проблемі етноцентризму присвячена ціла низка праць як вітчизняних вчених (С. М. Артановський, В. П. Левкович, І. Б. Андрущак, А. А. Налчанджян, І. С. Кон), так і

зарубіжних вчених (Д. Мацумото, Е. Тверські, К. Холіоук, П. Гордон, Д. Кемпбелл, Г. Тріандіс).

Зазвичай природу етноцентризму розглядають з позиції когнітивної категоризації. Усі групи сприймають одна одну з позиції “ми” і “вони”. Зазвичай “ми” – це уособлення чеснот, тоді як “вони” – зібраня вад. Власні добрі справи члени групи пояснюють своєю природною схильністю до чеснот, а хороші вчинки інших – простою випадковістю. І навпаки, якщо “ми” робимо щось погане, то лише випадково, а от “вони” здійснюють погане в силу своєї природної зіпсованості. Подібна асиметрія у сприйнятті себе та інших необхідна групам, як й індивідам, для підвищення самооцінки. Крім цього, існує ще асиметрична когнітивна категоризація “ми” і “вони”. Виявлена у 1977 р. Е. Тверські асиметрія сприйняття оцінки схожості й відмінності об’єктів дає можливість зрозуміти когнітивні причини формування етноцентризму. Суть ефекту асиметрії полягає у тому, що, порівнюючи два об’єкти, люди можуть цілком щиро думати, що один об’єкт схожий на інший (об’єкт А схожий на об’єкт Б), тоді як зворотної схожості не спостерігається (тобто об’єкт Б не схожий на об’єкт А). Наприклад, люди можуть стверджувати, що, припустимо, Донецьк схожий на Київ, а от Київ на Донецьк – ні. Л. Росс та Р. Нісбетт наводять інший приклад: американці схильні вважати, що інші схожі на них набагато більше, аніж вони самі – на інших [15].

Одну із причин цієї асиметрії в процесі порівняння назвав сам Е. Тверські, а за ним на неї вказали К. Холіоук і П. Гордон. На їхню думку, вся справа у не однаковій “когнітивній наповненості” порівнюваних об’єктів, тобто “ми” і “вони” [18]. Для кожного члена групи “ми” є важливою, багатою на асоціації категорія, досконально знайома, в яку він включає і себе, і яку він приймає як взірць для наслідування. Тоді як “вони” – це абстрактна, збіднена за змістом категорія, в якій може уловлюватися деяка далека схожість з “ми”. Тому порівняння здійснюються асиметрично – “вони” схожі на “нас”, але не навпаки, причому “вони” можуть бути настільки когнітивно бідними, що всі члени групи будуть виглядати “на одне лице”. Так, європейцям всі азіати здаються абсолютно однаковими, але й європейців азіати важко розрізняють.

Щоправда, коли психологи вводили у дослідження ще одну незалежну змінну “колективізм – індивідуалізм”, то виявлялося, що маючи справу із собі подібними колективісти-японці меншою мірою, аніж індивідуалісти-американці, схильні розглядати себе

як центр загальної уваги. Отримані С. Китаєм та його колегами результати означали, що японці, які мають у порівнянні з індивідуалістичними й “егоцентричними” американцями більш колективістську орієнтацію, розглядають оточуючих як об’єкти, більш важливі й очевидно більш достойні уваги, аніж вони самі [19].

Отже, можна зробити висновок, що етноцентризм є логічним наслідком егоцентризму (що більш “егоцентричними” є індивіди, то більш етноцентричною є їхня поведінка).

У західній соціально-психологічній літературі склався поділ на інгрупу та аутгрупу. Інгрупи – це ті, до них людина відчуває свою приналежність і в яких вона ідентифікується з іншими членами у такий спосіб, що розцінює членів інгрупи як “ми”. Інші групи, до яких вона не належить, будуть для неї аутгрупами, для яких вона підбирає символічне значення “не ми”. У сучасному суспільстві відносини між людьми будуються на багатьох видах зв’язку, але почуття інгрупи (“ми”), пошук її членів серед інших людей залишаються актуальними для кожної людини. Ідентифікація кожної особистості з групою істотно впливає на соціальні очікування та поведінку. Від членів групи ми зазвичай очікуємо визнання, лояльності, взаємодопомоги. Очікувана поведінка при зустрічі з представниками аутгрупи залежить від виду цієї групи. Від одних ми очікуємо ворожості, від других більш або менш дружнього ставлення, від третіх – байдужості й індиферентності.

Оцінки відмінностей між групами за типом “ми краще, вони – гірше” відомі з давніх часів. Ще на початку ХХ ст., розглядаючи явище етноцентризму, американський учений В. Самнер відзначав, що у свідомості людей існує тенденція використовувати стандарти своєї групи для оцінки інших груп, розташовуючи свою групу на вершині ієрархії, й розглядати інші групи як такі, що стоять нижче [20].

Самнер стверджував, що існує істотна відмінність між відносинами людей усередині групи і відносинами між групами. Виходячи зі своїх уявлень, він намалював таку картину первісного і безписемного суспільства: “Люди у цей час жили невеличкими групами, ділилися на безчисельні племена й об’єднання, і кожна група була цілком відокремлена одна від одної” [20]. Всередині такої групи мали місце співробітництво, спільна робота, спільні ритуали тощо. Що стосується відносин між групами, вони завжди були напруженими, у них велику роль відігравали підозра і страх, недовіра до чужого. Історія людських груп є історія боротьби різних груп, історія поступового вироблення і консолідації чуття етноцентризму.

У праці “Народні звичаї” Самнер відзначав, що групи відрізняються одна від одної тим, що кожна група має свої звичаї і виробляє свої норми поведінки [20]. Взаємовідносини у “ми-групи” будуються на основі злагоди. Приналежність до “ми-групи” визначає етноцентричні погляди на світ. Аналізуючи народні та моральні звичаї, Самнер підкреслює, що кожна група діє за принципом: “тільки її народні звичаї є правильними, і якщо вона бачить, що інша група має свої звичаї, то це тільки викликає презирство” [20]. Аналогічну точку зору висловив Ф. Тьонніс: “...кожна народна спільнота якраз свій спосіб дії вважає правильним, якраз про свій ритуал турбується з педантичною сумлінністю” [21, с. 23.]

Форми прояву етноцентризму бувають різними: від ідеї історичної місії й вибірковості власного народу до почуття потоптаної національної гідності, від патріотизму до шовінізму.

Наша власна культура задає нам когнітивну матрицю для розуміння світу, так звану “картину світу”. Якщо ми весь час живемо в одній культурі, то природним для нас буде вважати свою культуру певним еталоном. Сутність феномена етноцентризму в світлі відносин “свій – чужий” можна пояснити, спираючись на думку відомого мислителя М. С. Трубецького: “При спостереженні над представником “не нашої” культури ми будемо розуміти із його набутих психічних рис тільки такі, які є й у нас, тобто зв’язані з елементами культури, спільними йому і нам... Психіка народів з культурою, яка несхожа на нашу, буде нам завжди здаватися елементарнішою, аніж наша власна” [16, с. 75].

Дослідження з етноцентризму, яке провели дослідники під керівництвом Д. Кемпбелла, показали, що всім людям властиво [17]:

- 1) вважати все, що відбувається у їхній культурі, природним і правильним, а в інших – неправильним;
- 2) розглядати звичаї своєї групи як універсальні: що добре для нас, то добре і для інших;
- 3) вважати норми, ролі і цінності своєї групи безумовно правильними;
- 4) вважати допомогу членам своєї групи і кооперацію з ними природною;
- 5) пишатися своєю групою;
- 6) діяти так, щоб представники своєї групи відчували себе переможцями;
- 7) відчувати неприязнь по відношенню до зовнішніх груп.

Ці ознаки етноцентризму мають місце за наявності сформованої позитивної етнічної ідентичності. Однак бувають випадки,

коли стосовно своєї групи висловлюється скепсис і визнання вищості чужої групи. Це явище внутрішньогрупового приниження отримало назву *етнічного самоприниження*, або *антиетноцентризму*.

Багато культур саме поняття “людина” визначають через назву своєї культурної групи (племені), отже, люди з інших культур не сприймаються як “дійсно” люди. Так, для давніх греків люди, які не розмовляють грецькою, були “варварами” (від звукосполучення “вар-вар” – незрозуміла річ). Як відзначає Й. Г. Гердер, основною прикметою роду була мова, яка розвивається разом із розвитком роду людського, вона не могла бути однаковою для всіх, і тому “те саме родинне почуття, що колись було створило мову, ставши національною ненавистю, часто спричинювало відмінність, цілковиту відмінність мови. *Він варвар, він говорить чужою мовою* – ще один, такий звичайний, синонім” [4, с. 5].

Ті ж погляди декларує Бань Гу, ханський історик I століття від Р. Х., стверджуючи, що “варвари жадібні й прагнуть вигоди... У них обличчя людей й серця диких звірів. Вони носять одяг, який відрізняється від того, який прийнятий у Середній державі, вони мають інші звичаї та звички, у них інша їжа і напої, вони говорять на незрозумілій мові... Тому мудрий правитель ставиться до варварів, як до диких звірів” [7, с. 51].

Загальне правило звучить так: що більшими є культурні та поведінкові відмінності, то більшим є потенційний негативізм їх оцінки. Тому деякі учені вважають, що порівняльний метод – глибинно-центричний за своєю суттю і часто – це інший спосіб розташування людей у тій же ієрархії на чолі з власною культурою. Усвідомлення власного етноцентризму є першим кроком до звільнення від нього.

З метою зменшення етноцентризму Д. Кемпбелл пропонує проводити перехресні крос-культурні дослідження, коли дослідник із культури А вивчає культури А і Б, а дослідник із культури Б – культури Б і А. Це дає можливість вичленити відмінності, які впливають із етноцентризму обидвох учених й переконатися у тому, що немає культурно-вільного психологічного інструментарію.

Г. Тріандіс пропонує: коли ми бачимо варіанти поведінки, які здаються нам дивними, екзотичними і навіть неприпустимими, бажано спробувати подумати, що стоїть за ними? Що було такого в умовах життя, що стало причиною подібної поведінки? Якщо ми зможемо знайти зв’язок між місцем проживання і поведінкою, ми зможемо бути більш толерантними по відношенню до поведінки,

яка нам не подобається. Можливо, в результаті мисленнєвого процесу ми зможемо сказати собі: “Якщо б я жив у цих умовах, можливо, я вів би себе так само, як і вони” [22].

Д. Мацумото, розглядаючи явище етноцентризму, відзначає, що проблема полягає не в тому, чи існує етноцентризм, а в тому, визнають люди чи ні, що вони етноцентричні [11]. Вирішення цієї проблеми, на його думку, можливе тільки у тому випадку, якщо людина виробить у себе гнучкість при взаємодії з іншими людьми, в той же час приймаючи свій власний етноцентризм.

Етноцентризм, за Мацумото, буває двох типів: гнучкий та негнучкий [11, с. 77]. *Гнучкий етноцентризм* не означає, що ми відмовляємося від власних культурних фільтрів, коли вчимося проявляти гнучкість, а знаходимо способи вносити у них додатки, щоб полегшити собі бачення світу з різних точок зору. Ми не втрачаємо себе у цьому процесі, чого обґрунтовано побоюються багато людей, – скоріше, ми набуваємо нові навички та знання.

Прикладом гнучкого етноцентризму можуть слугувати результати проведеного ще в 1959 р. Інститутом суспільної думки Геллапа крос-культурного дослідження в Афінах, Хельсінкі, Йоганезбурзі, Копенгагені, Амстердамі, Делі, Нью-Йорку, Осло, Стокгольмі, Торонто, Західному Берліні та Відні. У ході дослідження були поставлені такі питання:

- який народ має найвищий культурний рівень?
- в якого народу найсмачніша кухня?
- де найкрасивіші жінки?
- в якого народу найсильніше розвинута національна гордість?”.

Що стосується кухні, всі народи віддали перевагу власній. Найкрасивіші жінки, на думку берлінців – шведки, віденців – італійки, датчан – німкені, в інших країнах віддали перевагу власним жінкам.

Греки, голландці, індійці, американці, норвежці, шведи, німці і австрійці вважали, що найвищий культурний рівень їхній власний. Що стосується національної гордості, більшість голосів зібрала Англія, тільки греки, індійці і американці назвали самих себе, а фіні – шведів.

За результатами цього опитування найважливішим, як стверджує І. С. Кон, є лише один висновок: “очевидно, що люди в принципі здатні критично поставитися до своєї національної культури й позитивно оцінити щось чуже” [6, с. 128].

Альтернативою цьому процесу набуття гнучкості є *негнучкий етноцентризм*. Це поняття належить до традиційного уявлення

про етноцентризм як нездатність вийти за межі власних культурних фільтрів при інтерпретації поведінки оточуючих. Негнучкий етноцентризм може корінитися у незнанні процесів, необхідних для набуття іншої культурної точки зору, або у відмові брати участь у подібному процесі. Важливо провести межу між етноцентризмом як загальним процесом, характерним для людей всіх культур, і гнучким або негнучким використанням цього етноцентризму у позитивному або негативному ключі.

Для того, щоб розрізнити, який тип етноцентризму властивий людині (зазвичай людина декларує гнучкий етноцентризм), потрібно запропонувати їй проінтерпретувати поведінку вихідців із іншого культурного середовища. Людина, яка дає оцінку поведінці “іншого” виключно з власної точки зору, дозволяючи собі такі висловлювання, як “Вони жажливі” або “От тому люди їх й ненавидять”, реагують негнучко. Та людина, яка інтерпретує поведінку з позиції гнучкого етноцентризму, скоріш за все, дасть інші коментарі: “Їх привчили так себе поводити” або “Не нам судити, що хороше, а що погане”.

Отже, за В. Самнером, етноцентризм – це чуття приналежності до певної групи і гордість, яка йде від цієї приналежності. Кожній групі властиво хвалитися своєю вищстю, постулювати своє божественне походження (про це оповідає міфологія будь-якого народу) і з презирством або страхом сприймати всіх інших. Такий же висновок, але тільки по відношенню до мас, зробив Г. Лебон, пояснюючи виникнення почуття власної величч і всемогутності у натовпу його численністю та ілюзіями [9].

Але у психології існують також інші пояснення національної гордині та етнічної зарозумілості. Їого дають фундатори глибинної психології (А. Адлер, В. Райх), які вважають, що як національне, так й індивідуальне самовозвеличення разом з презирливим ставленням до інших є несвідомою компенсацією почуття заздрості, образи, безпорадності, одним словом відчуття власної неповноцінності. Прикладом масового компенсаторного процесу В. Райх вважає фашистський рух у Німеччині у 30-х роках ХХ ст., який проголосив вищсть німецької нації над усіма іншими. Фашизм бурхливо розповсюдився і утвердився у Німеччині після її принизливої поразки у Першій світовій війні. У праці “Психологія мас і фашизм” Райх зайшов висновку, що: “В основі фашизму усіх країн, народів і рас лежить безвідповідальність народних мас. Фашизм виникає в результаті тисячолітньої деформації особистості. Він міг би виникнути у будь-якій країні й у будь-якого народу. Він не складає характерну особливість німців чи італійців,

фашизм проявляється у кожному індивідуумі у всіх країнах світу” [14, с. 443].

Довгий час у науці вважалося, що прямі контакти сприяють подоланню етноцентризму (Д. Кемпбелл), але у низці випадків безпосередні міжетнічні контакти можуть призводити до зворотних результатів: посиленню взаємних негативних оцінок, їх психологічної поляризації, яка може переростати у відкриті міжетнічні конфлікти.

Увівши поняття етноцентризму, В. Самнер зосередив увагу на його функціональному смислі. Пізніше, переважно в американській науці, було поставлено питання про походження етноцентризму. Де шукати його корені – *у ситуаціях*, в яких відбувається зіткнення груп, чи *у психіці індивідів*. Відповідь на це питання стане завданням наших наступних розвідок.

Отже, суть етноцентризму зводиться до сукупності масових ірраціональних уявлень про власну етнічну спільноту як про центр, навколо якого групуються всі інші спільноти. Ці уявлення є психологічними утвореннями масової свідомості у вигляді конкретизованих спрощених образів свого народу, щедро наділених позитивними рисами у кількостях, які набагато перевершують аналогічні риси в уявленнях про інші народи.

Список використаних джерел

1. Агеев В. С. Ингрупповой детерминизм и его детерминанта // Агеев В. С. Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1990. – С. 39-84.
2. Адлер А. Наука жить / А. Адлер. – К. : Port-Royal, 1997.
3. Артановский С. Н. Проблема этноцентризма, этнического своеобразия культур и межэтнических отношений в современной зарубежной этнографии и социологии // Актуальные проблемы этнографии и современная зарубежная наука. – М.: Наука, 1979. – С. 11-40.
4. Гердер Й. Г. Мова і національна індивідуальність // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2006.
5. Гидденс Э. Социология. – М.: Эдиториал УРСС, 1999.
6. Кон И. С. К проблеме национального характера // История и психология. – М.: Наука, 1971. – С. 122-158.
7. Крюков М. В. Эволюция этнического самосознания и проблема этногенеза // Расы и народы. – М.: Наука, 1976. – Вып. 6. – С. 42-63.

8. Крюков М. В., Малявин В. В., Софронов М. В. Китайський етнос в середніє века (VII-XIII вв.). – М.: Наука, 1984.
9. Лебон Г. “Психология народов” // Психология толп. – М.: Институт психологии РАН, Изд-во “КСП+”, 1998. – С. 14-121.
10. Левкович В. П., Андрущак И. Б. Этноцентризм как социально-психологический феномен // Психологический журнал. – 1995. – № 2. – С. 70-81.
11. Мацумото Д. Этноцентризм, стереотипы и предубеждение // Мацумото Д. Психология и культура. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2002. – С. 73-95.
12. Монтень М. Проби. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА. – Книга перша, 2005.
13. Налчанджян А. А. Этноцентризм // Налчанджян А. А. Этнопсихология. – СПб.: Питер, 2004. – С. 340-379.
14. Райх В. Психология масс и фашизм. – М.: АСТ, 2004.
15. Росс Л., Нисбетт Р. Человек и ситуация. Уроки социальной психологии. – М.: Аспект Пресс, 1999.
16. Трубецкой Н. С. История. Культура. Язык. – М.: Прогресс-Универс. – 1995.
17. Campbell D. T. Ethnocentrism: Theories of conflict, ethnic attitudes and group behavior. – New York: Wiley, 1972.
18. Holyoak K. J., Gordon P. C. Social reference points // Journal of Personality and Social Psychology. 1983. – Vol. 44. – P. 881-887.
19. Markus H. R., Kitayama S. Culture, Self, and the Reality of the Social // Psychological Inquiry. – 2003. – Vol. 14. – P. 277-283.
20. Sumner W. G. Folkways: A Study of the Sociological Importance of Usages, Manners, Customs, Mores, and Morals – New York: Mentor Books; The New American Library, 1960.
21. Тунниес F. Die Sitte. – Frankfurt am Main: Rütten & Loening, 1909.
22. Triandis H.C. Culture and social behavior. – New York: McGraw-Hill, 1994.

Reviewed and analyzed such social psychological phenomena as ethnocentrism. It was noted that the essence of ethnocentrism reduced to the aggregate mass of irrational ideas about their own ethnic community as the center around which groups all other communities.

Key words: ethnocentrism, flexible and inflexible ethnocentrism, antyethnocentrism.

Отримано: 09.12.2009